

ŠAJLOK I ANTISEMITIZAM

Pročitavši moj esej o *Mletačkom trgovcu*, jedan moj stari poznanik i prijatelj, Aron Alkalaj, zaključio je da sam ipak nešto važno prevideo i netačno ocenio, pa mi je doneo njujorški časopis *Jewish Currents* (Jevrejska strujanja) sa člankom pod naslovom *Šajlok i antisemitizam*; želeo je da o tome razmislim i nešto napišem. Pisac članka Moris U. Šapes (Schappes), bivši profesor Gradskog koledža (City College) u Njujorku, gde je, na katedri za engleski jezik, predavao o Šekspiru, sada jedan od urednika časopisa »*Jewish Currents*«, nalazi da *Mletački trgovac* podstiče antisemitske predrasude, da je antisemitizam ugrađen u samu strukturu dela i da se iz njega ne može odstraniti bez izneveravanja Sekspirovog teksta.

Zaista se mnogo šta može reći u prilog tom tvrđenju. Već kad se prvi put pojavi, Šajlok priznaje da plemenitog trgovca Antonija mrzi što je hrišćanin, a još više što davanjem novca na zajam bez interesa obara stopu kamata u Veneciji: tako Jevrejin otkriva i svoju versku intoleranciju i svoju gramžljivost. Kad njegova kći Džesika pobegne sa hrišćanskim džentlmenom Lorencom i kasetom punom očevih dukata i juvela, Šajlok poželi da ona bude mrtva pred njegovim nogama, a drago kamenje i dukati — na njoj ili pored nje. A da nije bilo mudre i pravdoljubive Porcije, on bi bez sažaljenja pustio Antonija da izdahne pod njegovim nožem.

I ostala lica — ne samo otmeni prijatelji Antoniovi — zar ne podstiču na antisemitizam: i priprosti sluga Šajlokov Lančelot, koji se žali da ga njegov đavo od gospodara mori glađu; i prostodušni a simpatični Gracijano, koji Šajloka naziva psećim Jevrejinom i traži da mu se od izrečene teške kazne ne pokloni ništa — osim užeta kojim će se obesiti; i Džesika, koja izjavljuje da se stidi što je kći svog oca; pa i Antonio, koji podseća na besmislenost i uzaludnost pokušaja da se smekša Šajlokovo »jevrejsko srce«.

Već bi to bilo dovoljno da gledalac *Mletačkog trgovca* — pogotovu Jevrejin koji je, doživевši makar samo posredno strahote

nacizma, stekao izoštreno čulo za napade na Jevreje — u delu oseti žaoku protiv naroda Jehovinog. Ali, po Šapesu, antisemitski otrov se ne nalazi u žaoki, nego u samoj kičmi drame. Kao dokaz mu služe najpre njen osnovni sukob, zatim dve scene po kojima se, kad se izdvoje iz konteksta, često pogrešno zaključuje da delo osuđuje nečovečno postupanje s Jevrejima i, naposljetku, to kako Šekspir prikazuje Šajlokov odnos prema kletvi koja prati jevrejski narod i kako uvlači sinagogu u Šajlokov okrutni obračun s Antoniom.

Osnovnim sukobom u *Mletačkom trgovcu* Šapes smatra *oprečnost između dva načina zajmljenja* (davanja u zajam), starog: iz ljubavi i prijateljstva, i novog: s uzimanjem kamata. Ovaj drugi je, u vidu bankarstva, postao i časno zanimanje, nevezano za religiju, i stub kapitalističkog sistema; ali Šekspir je razliku između dva ekonomska metoda pretvorio u sukob između hrišćanskog i jevrejskog načina zajmljenja, u razliku morala, religija i rasa.

Da je upravo u tome »suština drame« pokazuje, po Šapesu, scena u kojoj se Antoniovi prijatelji i saučesnici u otmici Džesike svirepo rugaju njenom pokradenom i napuštenom ocu; u toj sceni, »ključnoj za (uzaludne) pokušaje da se čitav komad protumači drukčije«, nalazi se »čuvena ,arija« sa Šajlokovim insistiranjem na »fizičkom čoveštvu Jevreja« (»zar Jevrejini nema oči«) i isticanjem suprotnosti između jevrejske osvetoljubivosti i hrišćanskog milosrđa.

Na osoben način Šapes tumači i iduću scenu, kad Šajlok, čuvši da njegov prijatelj, Jevrejini Tubal, nije našao odbeglu Džesiku, zavapi — za dijamantom koji je stajao dve hiljade dukata i doda: »Kletva nikad nije pala na naš narod do sada; nikad je nisam osetio do sada.« U tome Šapes vidi Šekspirov »čudovišno prevejani« način da pokaže kako Šajlok kao prokletstvo ne oseća to što Jevreje proganjaju zbog njihove vere, nego — materijalni gubitak! A kada Tubal odlazi, Šajlok mu kao mesto gde će se sastati radi dovršenja plana o uništenju Antonija označuje — sinagogu. »Da li je (pita Šapes) potrebno dalje objašnjavati kako Šekspir pakuje karte ne protiv jednog Jevrejina, Šajloka, nego protiv Jevreja uopšte?«

Mislim da jeste, da je neophodno to pitanje dalje objašnjavati i dokraja raspraviti.

2

Onim komentatorima, naročito jevrejskim, koji pokušavaju da dokažu kako se u *Mletačkom trgovcu* osuđuje antisemitizam, Šapes prebacuje da određena mesta izdvajaju iz celine pa ih jednostrano tumače. Međutim, takvog jednostranog, u jednom određenom pravcu usmerenog, čitanja i citiranja ima i u Šapesa. Uzmimo *pitanje osnovnog sukoba*. Nema sumnje da su njegovi nosioci Antonio i Šajlok, hrišćanin i Jevrejini, protivnik i pobornik uzimanja kamata. Istina je i da se njih dvojica mrze. Ali da je samo to predmet osnov-

nog sukoba, zar bi ugledni »kraljevski trgovac« uopšte pristao da traži i primi zajam od takvog načelnog protivnika, zar bi Šajlok upravo njemu nudio zajam *bez kamata*, za potpis na jednoj »šaljivoj obveznici«, šaljivoj već po tome što obavezuje na odštetu koja nema nikakvog izgleda da bude naplaćena?

Šapes citira Antoniovo mišljenje o razlozima neprijateljstva između njega i Šajloka:

*On hoće život moj; a znam i zašto:
Od njegovih sam spasao rokova
Mnoge koji su mi se žalili,
Zato me mrzi.*

I u tome Šapes vidi samo podsećanje na ono što je on označio kao osnovni sukob. Međutim, tu uopšte nije reč o običnim kamatama, nego o zelenašenju! Može li se pretpostaviti da su, prema Šekspirovoj zamisli, kamate u Veneciji uzimali samo Jevreji? Da to nisu činili i hrišćani koji su se bavili tim poslom, da Antonio nije bio izuzetak među zajmodavcima, Šajlok ne bi mogao reći da će, kad Antonija više ne bude u Veneciji, moći »trgovati kako on hoće«. Spasavajući Šajlokove dužnike od njegovih »rokova« (*forfeitures*, što znači: propušteni, istekli rokovi), Antonio ih ne oslobađa plaćanja ugovorenih kamata, nego one mnogo teže obaveze predviđene za slučaj da se dug ne isplati o roku. Prema tome, ni osnovni sukob, čiji su nosioci Antonio i Šajlok, nije sukob između hrišćanina koji zajmi besplatno i Jevrejina koji naplaćuje kamatu, nego između *spasioca koji pritiče u pomoć čoveku u nevolji i lihvara koji se tom nevoljom koristi*.

Priznajem da se time ne može pobiti teza o antisemitizmu *Mletačkog trgovca*. Ne može se, isto tako, poreći da Šekspir zaista polazi od, popularne u ono doba, predstave o Jevrejину kao nenasitom gramžljivcu bez savesti i samilosti, predstave koja nije bila zasnovana na stvarnom poznavanju Jevreja, pogotovu ne u Engleskoj, iz koje su oni već tri veka pre postanka *Mletačkog trgovca* bili proterani (1290), nego na priči o Judi Iskariotu, koji je izdao Hrista za trideset srebrnjaka, i na izmišljotinama onih koji su Jevreje pljačkali i progonili.

I Šekspirov Šajlok ima mnogo crta takvog Jevrejina, već i na samom početku drame; ipak manje nego što Šapes u njemu nalazi. Pripisujući mu đavolsku pakost već pri prvoj pojavi, Šapes taj lik umanjuje i intelektualno i moralno, i oduzima mu ono čime se on razlikuje od drugih sličnih likova, čime se Šekspirovi likovi uopšte odlikuju: *razvoj* u toku samog zbivanja, pred očima gledalaca.

Tačno je da Šajlok, čim ugleda Antonija, kaže: »Ako ga ognem jednom ščepati, svoju ću staru zasititi mržnju.« Šapes to smatra značajnim *protivdokazom* tvrđenju da Šajlok funtu mesa zahteva tek posle Džesikinog bekstva. Besmislenost takvog tvrđenja Šapesu

potvrđuje i Džesikina (kasnija) izjava da se njen otac već ranije kleo da bi više voleo Antoniovo meso nego svotu dvadeset puta veću od njegovog duga. Ipak su to samo reči koje potvrđuju da Šajlok Antonija mrzi (kao i Antonio Šajloka). I mada sam Šajlok pita »Zar mrzi ko ne želi ubiti«, ipak je podalek put od takvih izliva mržnje do rešenosti na ubistvo. Ako je Šekspir prvim susretom Šajloka i Antonija hteo da pokaže kako u Jevrejina nema ničeg jačeg od srebroljublja (prve Šajlokove reči su »Tri hiljade dukata«) i mržnje (spazivši Antonija, on kaže: »Mrzim ga jer je hrišćanin«), onda se ta scena u svom daljem razvoju otrgla ispod vlasti autorove: jer Šajlok se odriče kamata — zato što želi da on i Antonio budu prijatelji — a, praktično, i odštete jer je ne samo nevraćanje duga o roku tako malo verovatno da niko razuman s tim neće računati, nego i funta Antoniovog mesa, ugovorena kao odšteta, ne vredi ni »koliko meso ovnujsko, il kozje, il goveđe«. Prema tome, ako je iskren, taj bi Šajlok morao biti nekakav lakomisleni rasipnik (a takav on nije), a ako se pretvara — do te mere već sad obuzet paklenom mržnjom i mišlju na ubistvo da bi svi njegovi budući plannovi i postupci bili samo ponavljanje bez ikakvog porasta i uspona (a takva nije Šekspirova dramaturgija).

Ako pak pretpostavimo da Šajlok nije ni bezazleno jagnje, ispunjeno, odjednom, ljubavlju mesto mržnjom, ni krvožedan vuk, čija je svaka pomisao umorstvo, onda se kupovanje Antoniovog potpisa za vrednost otpalih kamata može razumeti kao zadovoljavanje jedne čudi (a možda i nečeg dubljeg i jačeg, jedne potrebe): mogućnosti da se na Rialtu, gde ga je Antonio javno vređao, pohvali kako se taj isti gordi »kraljevski trgovac« našao u situaciji da kod njega, prezrenog Jevrejina, založi funtu svoga gospodskog mesa. Raspon od scene sa takvim načinom »osvete« do one u sudnici, gde Šajlok oštri nož i odbija da ičim spreči Antoniovu smrt od krvavljenja — obuhvata proces dehumanizacije Šajlokove ličnosti, njegovog preobražaja od običnog lihvara u smišljenog, nemilosrdnog ubicu. U tom procesu i Džesikino odbegavanje, i bezočno potkrađanje oca, i svirepo rугanje onih koji su joj u tome pomagali, imaju svoje mesto i funkciju: ako ništa drugo, to su poslednje kapi u čaši koja se puni gorško-slatkim napitkom osvete.

3

*Ti si me psetom nazivao kada
Razloga za to nisi imao;
Pa kad sam pseto, čuvaj mi se zuba!*

U tim rečima, koje Šajlok kaže Antoniju posle uzaludnog tražanja za odbeglom ćerkom i zakletve u sinagogi, sažet je onaj proces njegove dehumanizacije. Nisu ga psetom samo nazivali, i Antonio i Salanio, i Salarino i Gracijano, nego su tako *i postupali*

s njim, pljuvali ga, udarali nogom. A na suđenju, pošto je on sam prihvatio nametnutu mu ulogu psa i pokazao zube, Gracijano ovako opisuje dovršenu transformaciju:

*Tvoj je pseći duh
U vuku bio kojeg obesiše
Jer zakla čoveka; sa vešala je
Grozna mu duša spuznula u tebe
U grešnoj majci dok si ležao,
Jer želje su ti vučje, krvave,
Nenasite i grabljive.*

Međutim, tu pseću i vučju dušu Šajlok nije dobio u utrobi majčinoj, nije se s njom rodio; nju je *stekao »trgujući« s hrišćanima* na njihov način, po njihovom primeru i njihovim zakonima. Šapes je očigledno smatrao nevažnim, pa zato nije ni citirao ono što Antonio, odmah posle navedene rečenice o poreklu Šajlokove mržnje, kaže Salarinu, koji je pokušao da ga teži intervencijom Dužddevom:

*Dužd ne može tok zakona da preči.
Ako se povlastice koje stranci
Kod nas imadu nekom odreknu,
Na pravdu države će pasti ljaga.
Jer gradu dobit nosi trgovina
Sa svima narodima.*

Zakon prema kojem je i Dužd nemoćan, a koji, *štiteći trgovinu i dobit* (the trade and profit) venecijanske države, *daje za pravo lihvaru*, a ne zajmodavcu iz hrišćanske ljubavi i prijateljstva — taj zakon su doneli hrišćani.

Duždeva nemoć se još očiglednije potvrđuje kad, u sceni suđenja, na njegov poziv da bude milostiv, Šajlok odvratil:

*Međ vama
Robova kupljenih je tma i ti vam,
Ko vaši magarci i psi i mazge,
Niske i ropske vrše poslove
Jer ste ih kupili. Pa da vam kažem:
»Ta pustite ih...«*

— — — — —
»Ti robovi su, reći ćete, naši!«

Na taj Šajlokov argument o suštinskoj srodnosti između gospodara robova, koji su njegovi jer ih je kupio, i Šajloka, kome se Antonio sam prodao, primivši cenu za koju su se bili pogodili, ni Antonio sa svojim prijateljima ni sam Dužd nemaju šta da odgovore. Šajlok je svestan da su njegovi postupci u potpunom skladu i s njihovim zakonskim propisima i s njihovim moralom, da se ni njegov način davanja zajma i ugovaranja odštete u osnovi *ne razlikuje od njihovog.*^{*}) A zar nije isto tako istinita i njegova izjava, u replici koju Šapes podrugljivo naziva »čuvenom arijom«, da je u svemu što je činio samo sledio njihov primer i da će, kao što je »trgovao« i bogatio se na njihov način, na njihov način i da se sveti?

»Ako smo u svemu ostalom kao vi, hoćemo i u tome da budemo slični vama. Ako Jevrejin uvredi hrišćanina, šta je njegova poniznost? Osveta. Ako hrišćanin uvredi Jevrejina, šta treba da bude njegovo strpljenje, po hrišćanskom primeru? Bogme, osveta!«

Teško je ne složiti se sa Šapesovom konstatacijom da, u trenutku kad Šajlok, na suđenju, odbija da išta učini na šta ga ne primorava obveznica, makar to Antoniju spaslo život, niko u gledalištu ne može biti za opakog Šajloka i ne želeći njegov poraz. Ali Gracijano nije u pravu kada tvrdi da se Šajlok rodio kao moralna nakaza, ni Šapes kada dokazuje da ga Šekspir takvim predstavlja od samog početka. Šajlok takav postaje. Pošao je tim putem, *nagnan od onih koji su mu neopravdano odriicali ljudskost.*

*Ti si me psetom nazivao kada
Razloga za to nisi imao.*

^{*}) U svom izboru tekstova iz Šekspirovog vremena (*Život u Šekspirovoj Engleskoj*, 1911) Dover Vilson donosi i jedan odlomak o hrišćanskim zelenašima od Tomasa Lodža (Th. Lodge), književnika i pravnika, čiji je i pamflet *Uzbuna protiv zelenaša* (1584). U odlomku koji je odabrao Vilson, a koji je iz spisa objavljenog 1596, iste godine kad je, najverovatnije, i *Mletački trgovac* prvi put prikazan, naročito su zanimljiva mesta o odšteti u slučaju neplaćanja o roku. »Ako dužnik propusti rok, ne dao bog da lihvar uzme odštetu, on neće da se bogati na način zbog kojeg bi ga drugi proklinjali; ali budući da ljudi moraju da žive i da smo bezverci ako se ne staramo o svojim porodicama, on se zadovoljava onim što mu pripada: samo jedan list, neku malenkost sa ovog ili onog imanja, koja vredi koliko i glavnina i desetostruki interes skupa — to je za gospodina lako da dá, a za njega razložno da primi«. (...) »Propusti li dužnik svoj rok — »Dobro (reći će on), iz samilosti ću se pritrpeti ako mi samo platite kamate« u međuvremenu zatražiće (a da to onaj nesrećnik i ne zna) prethodnu sudsku zabranu, pa ako i drugi put propusti rok (na šta ga on navede neprimetnim ohrabivanjem), on ga izbaci kao lakomisljenog mladića, ali ga ipak, kao hrišćanin, ostavlja na slobodi i iz samilosti pristaje da se zadovolji njegovom imovinom«.

Ne brani se tu Šajlok od optužbe, nego ukazuje na vinovnike svog preobražaja u nečoveka.

4

Od samog početka, od svoje prve rečenice — »Tri hiljade dukata« — koja navešćuje kletvenika novog vladara veka, Ledi Pekunije, Šajlok je obeležen: na njemu je žig njegovog lihvarskog zanimanja, koje ga deformiše i dehumanizira. Na kraju ta deformacija, koja *brise razlike između ovaca i zlata* što se takođe »brzo koti«, pa i *između robe i živog čoveka* čije je telo takođe »njegovo jer ga je kupio«, dostiže stepen najbezočnijeg nečoveštva. Ali i u nečovečnom Jevrejину-lihvaru *Šekspir vidi i oseća čoveka!*

Samo njegovo zanimanje ne izdvaja Šajloka od njegove (hrišćanske) sredine; on se ne oseća obeleženim kao lihvar, nego kao progonjeni Jevrejin. Ali trpljenje, za koje kaže da je »beleg njegovog roda«, on ne prihvata. Iako veli da je vredenja i ponižavanja »trpeo sležući ramenima«, Šajlok se, uveren da Jevrejin nije ništa gori, pa u osnovi ni drukčiji čovek od ostalih, uporno buni i ogorčeno *bori za svoje ljudsko dostojanstvo*. I iz toga što neće da oprostí Antoniju, koji »mrzi njegovu svetu naciju« i koji ga pred drugim trgovcima ponižava do skota, iz toga što se čudi otkud Antonio može od njega da traži nekakvu ljudsku uslugu kad se prema njemu ponaša tako neljudski:

*...da, baš vi,
Na moju bradu što ste pljuvali,
Nogom me udarali, kao što se
Sa svoga praga tera tuđe pseto,
Vi novac tražite. Pa šta da kažem?
Ne bi li trebalo da pitam sad:
»Zar pseto ima novaca?«*

— iz toga već jasno progovara uvređeni glas ranjenog, ali neporaženog, revoltiranog ljudskog dostojanstva.

Utoj borbi Šajlok ne pokušava samo da uništi svoje protivnike. Njega naročito vređa što ga Antonio onako sramoti na Rialtu, »baš gde se skuplja trgovaca tma«, jer mu je stalo do toga da bude njima ravan i od njih cenjen. Iako se, čuvajući svoje jevrejske običaje i veru, od hrišćana donekle ograđuje, ipak naposletku prihvati Basaniov poziv na večeru. Da li samo iz mržnje, kako kaže svojoj kćeri? Ili i iz potajne, nepriznate želje za uspostavljanjem nekih ljudskih odnosa u kojima bi se one nepodnošljive uvrede mogle zaboraviti?

Ako je u njega bilo i takve težnje, ona je grubo i podlo izigrana. Napušten i opljačkan od »svog mesa i krvi« — je li čudo

što kćer proklinje, što želi da je vidi mrtvu, što mu se kao jedini melem za ljutu ranu ukazuje mogućnost da se osveti na mesu i krvi jednog od onih koji su mu tu ranu zadali? Mladi Vijetnamac, čijeg su oca ugnjetači njegovog naroda mučili tako da je ostao invalid, a koji je pogubljen zbog pokušaja atentata na američkog ministra odbrane, napisao je pred smrt u svojoj biografiji: »Mržnja i osveta su urezane u moje srce.« Mržnja i osveta! Da srce Šajlokovo nije uvek bilo ispunjeno samo time proizlazi i iz njegove »čuvene arije« :

Zar Jevrejin nema oči? Zar Jevrejin nema ruke, organe, udove, čula, naklonosti, strasti? Zar se ne hrani istim jelima i ne ranjava ga isto oružje? ...

u kojoj se ne ističe samo fizička jednakost sa hrišćanima nego i to da su Jevreji dotad *zaostajali za svojim hrišćanskim uzorima upravo u osvetoljublju i opakosti*; tek sad je Šajlok rešen da se i u tome izjednači s njima, još više: »Opakost kojoj me vi učite ja ću izvršiti i verujte mi da ću nadmašiti učitelje svoje!«

A kad se u sinagogi zakune svetim šabatom da će uzeti »skupo plaćeno« meso svog protivnika — zar i to ne čini zato što se plaši da bi inače molbe ipak mogle smekšati njegovo »tvrdo« jevrejsko srce? S tom zakletvom on će moći ne samo Antonija da izjednači s pacovom (za čije uništenje ne žali da žrtvuje ni deset hiljada dukata), kao što Antonio i njegovi prijatelji njega izjednačuju sa psom i vukom a svoje robove s magarcima, psima i mazgama, nego i da Porcijin poziv na blagost i milosrđe odbije kao navođenje na krivokletstvo.

Mada se zbog tih Šajlokovih postupaka gledaoci moraju opredeliti protiv njega, ipak je teško u tim provalama mržnje i žeđi za osvetom prečuti krik namučenog čoveka kome su teško povredili njegovo ljudsko dostojanstvo i čiju ranu stalno pozleđuju, draže je do krvi, do ogoljenih živaca, sve dok izbezumljena žrtva ne počne da se brani napadanjem, zadavanjem udaraca čija će svirepost po mogućstvu prevazići svirepost njenih mučitelja. Tako nečovečni jevrejski lihvar izrasta do tragične veličine jedne Medeje, koja ubija rođenu decu ne bi li nevernom Jasonu nanela bol ravan sopstvenom; i tako postaje razumljivo zašto Hajne tog krvožednog osvetnika naziva *die respektabelste Person* u komadu (posle Porcije).

5

Eto kakva sve mogu biti reagovanja na gledanje tog »u svojoj srži antisemitskog« komada.

Mletački trgovac se sastoji od *jednog procesa i jednog sna*, iz dramatične istorije progonjenog Jevrejina, utkane u satiru na

zelenošnje, i komedije o veselim devojkama-udovicama belmontskim. Proces (tok) dehumanizacije čoveka kulminira u procesu (suđenju) formalno mletačkom trgovcu, spasiocu ljudi u nevolji, a stvarno Jevrejину-lihvaru, eksploatatoru njihovih nepri-lik; san je čarobna zvezdana noć muzike i ljubavi u Belmontu.

Da je presuda Šajloku pravni apsurd, da Porcija, taj »učeni doktor«, koji je izjavio da

*nema sile te
U Mlecima izvrnuti da može
Utvrđen zakon,*

taj zakon izvrće i izigrava na način koji, jer se protivi najobičnijoj logici, ne može da padne na pamet ni Antoniju, ni Duždu, niti ikom od onih koji žele da mu pomognu — to su komentatori otkrili već poodavno. Da li je i Šekspir bio svestan toga da Porcija čini baš ono što je proglasila nedopustivim: da »radi Pravde velike učini malu krivdu«, da ona čini čak i veliku krivdu uskraćujući Jevrejину odštetu koja je, po njenom sopstvenom priznanju, u potpunom skladu sa smislom i duhom zakona — da li je i autor to video i hteo da kaže, ne znam i ne smatram važnim. Važno je da iz zbivanja proizlazi jedno od dvoga: zakon ili ovlašćuje Šajloka da prolije Antoniovu krv — ako mu daje pravo da iseče funtu njegovog mesa; ili je. — ako zabranjuje radnju neizbežnu za ostvarivanje priznatog mu prava — apsurdan. A upravo taj apsurdni zakon, tu čarobnu formulu pomoću koje *Lady Pecunia*, u čijoj su vlasti oni svi, i Jevreji i hrišćani, njih, kao kakva Kirka, pretvara u zveri ili stvari, ili tegleću stoku, u robu ili zamenu za magarce, pse i mazge, taj apsurd usled kojeg se i trgovina, nekad zanimanje odvažnih putnika i moreplovaca, izvrgla u niz nečoveštava radi većeg profita, upravo taj apsurd Šekspir svojom redukcijom *ad absurdum* izobličuje u *Mletačkom trgovcu*.

Mogao bi neko zapitati: ako Šekspir zaista nije imao anti-semitskih namera, zašto je onda od lihvara načinio Jevrejina, a ne hrišćanina, kakvi su i bili lihvari u njegovoj Engleskoj? Odgovor može biti samo nagađanje. Pre svega, mislim da on nije ni mogao od Šajloka »načiniti« Jevrejina jer je Šajlok to već bio u njegovom izvoru. (Ne znam na čemu se zasniva Šapesovo tvrđenje da je Šekspir to »učinio namerno, jer u njegovom izvoru lihvar koji traži funtu mesa *nije* bio Jevrejín«; u noveli *Il Pecorone*, koja se smatra jednim od izvora *Mletačkog trgovca*, lihvar jeste Jevrejín.) Drugi razlog zašto mu se Jevrejín mogao učiniti podesnijim verovatno je u mogućnosti da lihvarev nečovečni zahtev motiviše mržnjom koja nije prouzrokovana samo oprečnim materijalnim interesom, samo Antoniovim osujećivanjem Šajlokovih superprofita. Antonio doduše veli da ga Šajlok mrzi jer je njegove dužnike

izbavljao od plaćanja odštete. Šajlok, međutim, ima drugo objašnjenje:

*On me je sramotio, oštetio me za pola miliona.
Smejao se mojim gubicima, rugao mojim dobitcima, ružio
je moju naciju, ometao moje poslove, odbijao od mene
moje prijatelje, podjarivao protiv mene neprijatelje —
a zbog čega? Z b o g t o g a š t o s a m J e v r e j i n !*

Kao što rasna mržnja, i verska netrpeljivost je iracionalnija, i stoga neobuzdanija, fanatičnija nego mržnja zbog osujećenog koristoljublja.

Najznačajnijim mi se čini treći razlog, koji proizlazi iz drugog. Mrzeći Šajloka zbog toga što je Jevrejin, Antonio i njegovi prijatelji se prema njemu ne odnose kao prema drukčijem čoveku, možda manje vrednih, nesimpatičnih osobina, nego kao prema nečoveku, biću po prirodi lišenom ljudskosti, kao prema »psetu nedokletom«, prema nečemu što ne zaslužuje da živi s ljudima, što treba uništavati kao gamad. No ta mržnja nije bez veze sa koristoljubivim motivima. Šekspir je nazreo kako nezadovoljena ili osujećena pohlepa mobilise mržnju prema tuđinu: i prema onim nerazvijenijim narodima koji se opiru tome da budu upotrebljeni kao jeftina ili besplatna radna snaga za »niske i ropske« poslove, iako su, kao »niža rasa« jedino za to sposobni; i prema onim razvijenijim koji postaju najopasniji konkurenti: njima se ne mogu određi sposobnosti, ali im se mogu pripisati sva nečoveštva koja izazivaju opravdani gnev podjarmljenih i eksploatisanih, i sva krivica za njihove patnje.

Šajlok svakako pripada ovoj drugoj kategoriji objekata rasne mržnje. Da je Šekspir tu mržnju odobravao, da je bio na strani izrazitih antisemita Salanija ili Salarina, on ih ne bi prikazao kao gotovane u kojih gospodska lakomislenost i gordost pretežu nad ljudskom plemenitosti i dostojanstvom. (I Porcija je milosrdnija na rečima nego na delu.)

Naprotiv, Šajlok, pored toga što nije gotovan, iako je u izvesnom smislu parazit, ni u jednom trenutku, ni likovanja ni poraza, nije bez ljudskog dostojanstva. Mada njegovi protivnici s njim ne postupaju kao sa čovekom — što čoveka koji to još jeste najviše vređa i najteže se prašta — on se nikad ne ponaša ropski. Svom jadu daje oduška u kukanju kad je sam s Tubalom; inače vređanja ili stoički otrpi ili im se strasno suprotstavi. U prvom susretu glavnih antagonista može se desiti da Antonio svojim izlivima mržnje i prezira (»đavo«, »duša zla«, »I opet bih te mogao onako nazvati, pljuvati i gaziti«) i svojim nadmenim nuđenjem kamata i odštete kakva se uzima od neprijatelja pobudi manje poštovanja nego Šajlok svojim uzdržanim, ali iz dubine poteklim prekorima:

*Ne bi li trebalo da kažem sad:
»Zar pseto ima novaca? I otkud
Da pas na zajam da tri hiljade?«
Il treba sad, duboko sagnuvši se,
Da ropskim glasom, ustavivši dah,
Ponizno šapućem:
Gospodine moj lepi! Prošle srede
Pljuvali ste me, a tog i tog dana
Lupili nogom, drugog dana opet
Nazvali psetom; za te ljubaznosti
Pozajmljujem vam toliko i toliko?*

Ni kad je poražen, kad mu je glava u torbi i kad mu nije dobro, on ne moli za milost, nego za to da može da ode.

Cilj ovog članka nije da bude ni apoteoza Šekspira ni apologija *Mletačkog trgovca*. Ne tvrdim da je delo savršeno i da nikakve kritičke primedbe ne mogu biti opravdane. Ali njegov nedostatak zacemento nije u tome što bi Šajlok bio prikazan jednostrano i pristrasno. To bi se pre moglo reći za Antonija. Ne samo što on ima dvaput manje teksta nego Šajlok, on je i nekako pasivan i, mada je naslovni lik i mada u jednom trenutku njegov život visi o koncu, njegova drama ostaje neobrađena. Dok je prezreni Jevrejin duboko doživljen i potpuno oživljen, ugledni kraljevski trgovac je samo skiciran i retuširan. U početku nije više nego prijatelj Basanio (čiji je tekst takođe preko dvaput veći od njegovog); kad sazna za propast svojih lađa, obeshrabren je, moli Šajloka da bude milostiv, ali bez kajanja za teške uvrede koje mu je naneo; na suđenju se teši time što neće pod starost živeti u bedi; a na kraju je opet u senci svog prijatelja. Da je izgubio parnicu i da mu je Basanio morao napisati epitaf (kao što ga je Antonio molio), on bi mogao da glasi: »Ovde leži kraljevski trgovac koji je hrabro dao život da bi pomogao svom prijatelju i da se ne bi nanela šteta trgovini i profitu venecijanske države.« Mada je video na kakvoj se »pravdi« zasniva prosperitet te države, on ne shvata potpuno igru koja se igra na tom »svetu-pozornici«, pa ni svoju i Šajlokovu žalosnu ulogu u njoj.

Svakako to nije mogao do kraja sagledati ni Šekspir; nije dakle čudo što je Antonio, daleko više nego Šekspir, nesposoban da uvidi svoj deo krivice za Šajlokovu ostrvljenost i što ima tako malo razumevanja za njegovo stradanje.

Ipak mi se čini da »nedostaci« u tom Šekspirovom delu ne proizlaze samo iz njegovog neizbežno ograničenog poimanja istorijske stvarnosti. Rastrzan između »svojih strepnji« i »snova o budućnosti« (o čemu govori u sonetu 107: »Ni strepnje moje ni velikog sveta proročka duša što budućnost sanja«) on je u to

doba verovatno, uznemiren i umoran od crnih slutnji zasnovanih na stvarnosti koju je »tako pažljivo kupovao«, njima privremeno okrenuo leđa da bi potražio odmora i utočište u snu o onom za čim je žudeo. A da »lepo brdo« tog sna ne bi ostalo pusto, morao ga je naseliti tvorevinama svoje mašte, drukčijim nego što su ljudi ružne i tužne stvarnosti; morao je i druge »ostatke budnog života« preinačiti, prilagoditi potrebama i logici sna kako ovaj ne bi pošao neželjenim tokom. Da je to zaista činio vidi se i po tome kako se Šajlok pretvara u senku, u daleku uspomenu (u V činu), a Porcijina pravnička smicalica u »dobro delo«, kako se Antoniove potonule lađe neoštećene vraćaju u luku i kako Porcija nestašno uskraćuje svako razumno objašnjenje tog neočekivanog preokreta: tako piše crno na belo u jednom pismu, »a kakvim čudnim slučajem sam ja to pismo dobila, to neću reći«. Otuda su u *Mletačkom trgovcu*«, kao u nekom filmu u kojem se živi glumci pojavljuju zajedno sa crtanim likovima, jedna lica, kao Šajlok, trodimenzionalna, od krvi i mesa, a druga, na primer dobra vila Porcija ili melanholični Antonio, puni protivrečja, od one »grade od koje sni se grade«.

To sve daje mogućnost za raznolika, pa i sasvim oprečna, tumačenja. Zbog toga se i odluka Orsona Velsa da već oglašeno izvođenje *Mletačkog trgovca* u Londonu otkaže i tako ne ostvari svoju davnašnju želju da igra Šajloka, jer su se u to vreme, 1960, u raznim krajevima sveta ponovo pojavili kukasti krstovi, može pozdraviti kao plemenit i human gest. Ali od toga gesta do Šapesove preporuke da se tako postupi i u drugim zemljama, svima osim Izraela, a da ta drama, dok god antisemitizam ne bude stvar prošlosti, ostane na policama za knjige — velik je skok, i to, po mom uverenju, skok u jamu koju bi Jevreji iskopali sami sebi. Jer to bi značilo prepustiti delo velikog humaniste rasistima i *kju-klaks-klanovcima*. A Šekspir, svojim snom o veku čovečnog čoveka i svojim prikazom nečovečnog lihvarinja i neljudske verske i rasne mržnje na početku viševjekovne vladavine Ledi Pekunije, nije »pakovao karte protiv Jevreja«. I kad Šajloka kreiraju glumci onako kako ga je kreirao Raša Plaović u Beogradu ili Ante Vican u Mostaru, pred gledaocima kakvi su jugoslovenski, onda te predstave, uveren sam, mogu da podstiču samo na osudu nečoveštava, među kojima antisemitizam zacemento nije najmanji, i na poštovanje čoveka u svim ljudima, ma kakve rase, narodnosti ili vere bili.